

Генеративно представяне на строежа на съществителните имена в съвременния български книжовен език

Мери Лакова

Институт за български език – БАН (България)

Meri Lakova. GENERATIVE PRESENTATION OF THE STRUCTURE OF NOUNS
IN CONTEMPORARY BULGARIAN

Abstract. The aim of the article on the base of the syntactic structure of the sentence is to verify if it possible to construct the graf of the structure of the words – nouns. The structure of the morphological graf includes the inflections, the suffixes, the roots and the prefixes.

Keywords: syntactic graph, morphological graph, inflections, suffixes, roots, prefixes.

Мери Лакова. ГЕНЕРАТИВНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА СТРОЕЖА НА СЪЩЕСТ-
ВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

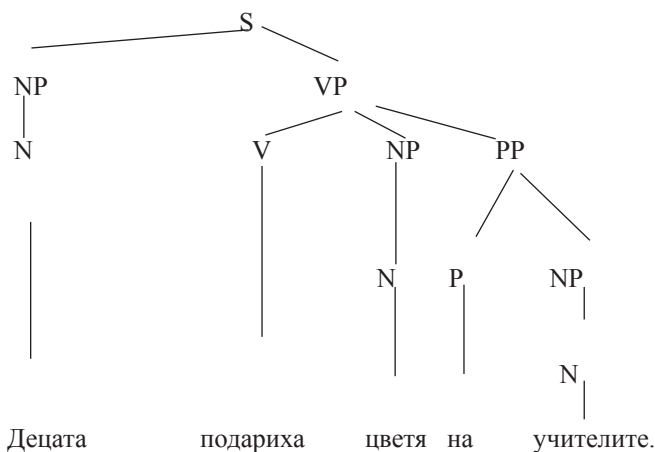
Резюме. Целта на статията, която е базирана на синтактичната структура на изречението, е да провери дали е възможно да се образува *графът* от структурата на думата – съществителните имена. Структурата на морфологичния граф включва флексии, суфикси, корени, префикси.

Ключови думи: синтактичен граф, морфологичен граф, флексии, суфикси, корени, префикси.

Авторът, който е създавал генеративно-трансформационната граматика (синтаксис), е американският учен Н. Чомски (1957, 1965, 1984). Негови последователи има в редица страни. В България съществуват генеративно-трансформационни граматики (синтаксис), написани от Й. Пенчев (1984, 1993, 1998), П. Бъркалова (1997), П. Бъркалова и Св. Коева (1999), М. Лакова (2002, 2012) и др. Според нас интересно е да се провери дали принципът на генеративизма е приложим и към морфологията на съвременния български книжовен език. Наблюденията показаха, че въз основа на синтактичното дърво при изреченията е възможно да се създаде генеративен модел на словоизменението при изменяемите части на речта (вж. М. Лакова, Генеративно представяне на словоизменението в съвременния български книжовен език, 2016).

Тук целта е да се направи опит 1) да се провери дали е възможно генеративно построяване на строежа на думите – съществителни, 2) да се определи кои и колко структурни схеми описват целия клас съществителни имена.

Нека най-напред представим генеративно дърво на произволно взето българско изречение, например на изречението *Децата подариха цветя на учителите*. Структурата (синтактичното дърво) на това изречение има следния вид:

Символът S означава `изречение`, NP означава `именна фраза`, N означава `съществително име`, PP означава `предложно -именна фраза`, а p означава `предлог`.

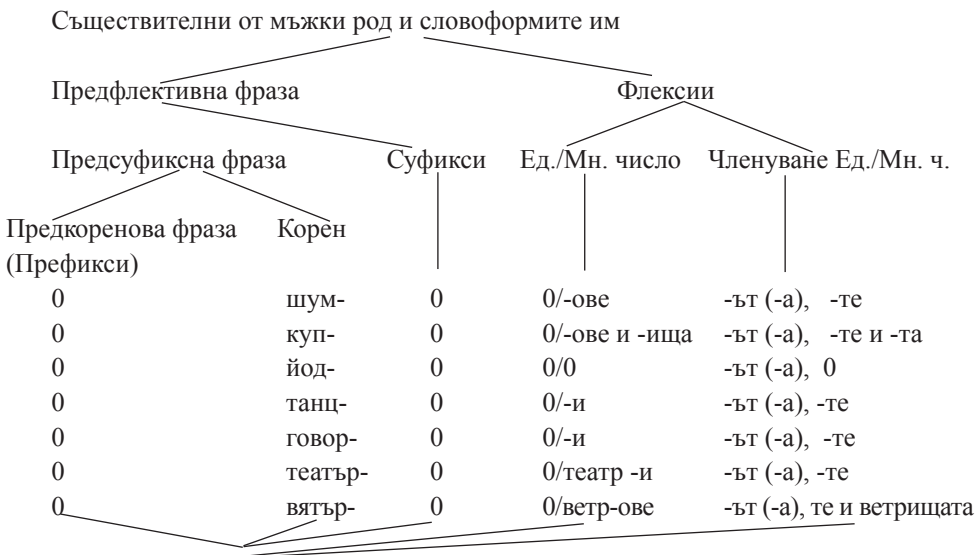
В българския език словоредът е относително свободен (разбира се, има и ограничения). Това позволява да бъдат представени и словоредни трансформи (преобразувания), например: *Цветя бяха подарени на учителите от децата*, *На учителите бяха подарени цветя от децата* и др.

За разлика от изреченията при думите не е възможно разместване на съставките: представките винаги стоят пред корена на думата, наставките винаги следват корена, а флексиите (окончанията) винаги следват наставките.

Анализът показва, че най-високо в дървото може да стои символът `Строеж на думата и словоформите ѝ`, след този символ вдясно може да се постави дъга, която води към флексите на думата съществително, а вляво може да се постави дъга, която води към т.нар. от нас `предфлексивна фраза`. От символа предфлексивна фраза надясно се разполага дъга, водеща към т.нар. от нас `суфиксна фраза`, а наляво води дъга към `предсуфиксната фраза`. От предсуфиксната фраза надясно се разполага `кореновата фраза`, а наляво дъгата води към `префиксната фраза`. Най-долу се разполага морфемният и словният показател. Трябва да се посочи, че анализът на думата винаги започва от финала на думата (от флексите) и върви последователно към началото на думата (евентуалните представки). Запазваме термина „фраза“ за единство с термините от синтаксиса.

Всички анализирани примери по-долу са съобразени с ГСБКЕ. Т.П. Морфология (1983, с. 47–94). Да представим последователно основните генеративни схеми на съществителните в българския език.

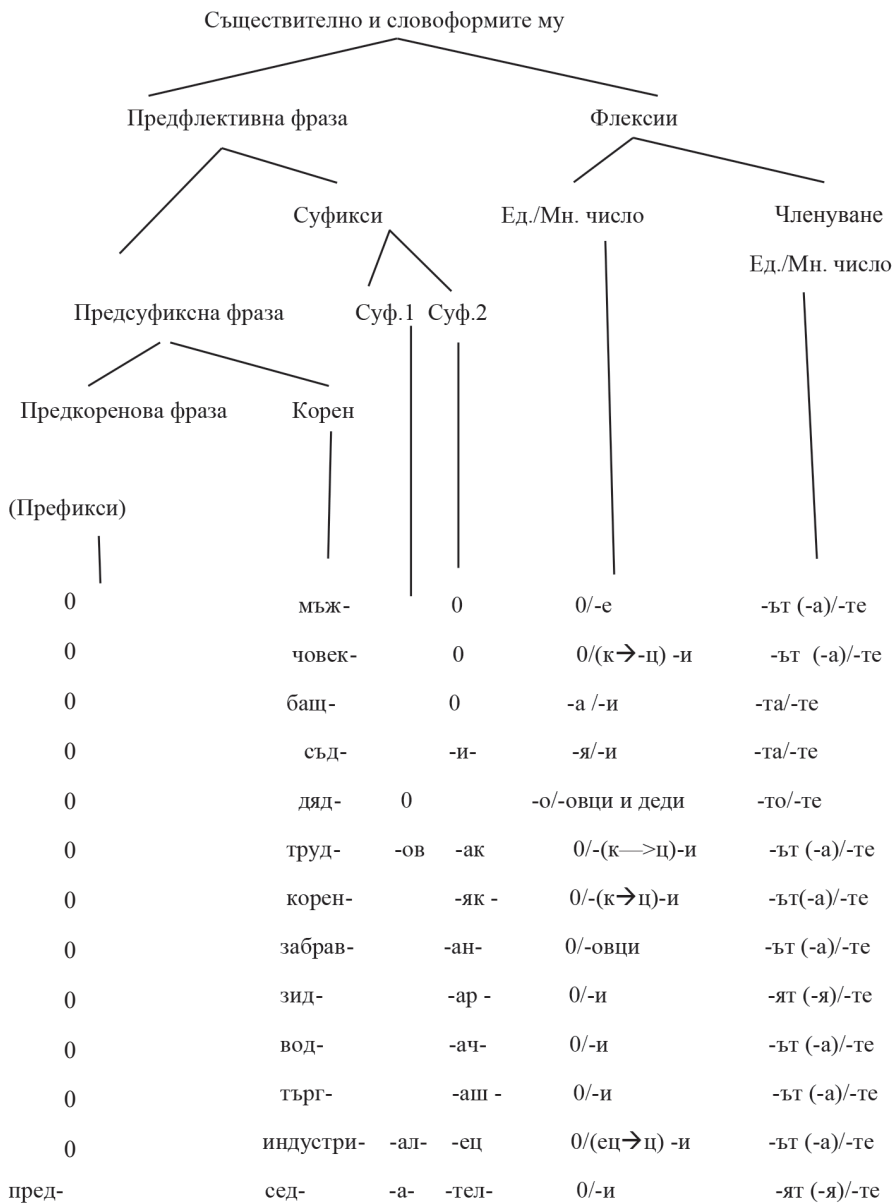
Нека най-напред построим структурната схема на едносричните и многосричните съществителни нарицателни от мъжки род за предмети, които не съдържат представка и наставка. Схемата има следния вид:

шум, шумът, шума, шумове, шумовете; куп, купът, купа, купове и купища, куповете и купищата; йод, йодът, йода; танц, танцът, танца, танци, танците; говор, говорът, говора, говори, говорите; театър, театърът, театъра, театри, театрите; вятър, вятърът, вятъра, ветрове, ветровете и ветрища, ветрищата

В схемата със знака 0 е посочено, че липсва съответна морфема. Посочените едносрични и многосрични съществителни представляват модели за множество думи с такава морфологична структура.

Следващата схема, която трябва да бъде построена, е схемата на нарицателните и собствените съществителни имена от мъжки род за лица, включително тези, които съдържат представка и наставка.

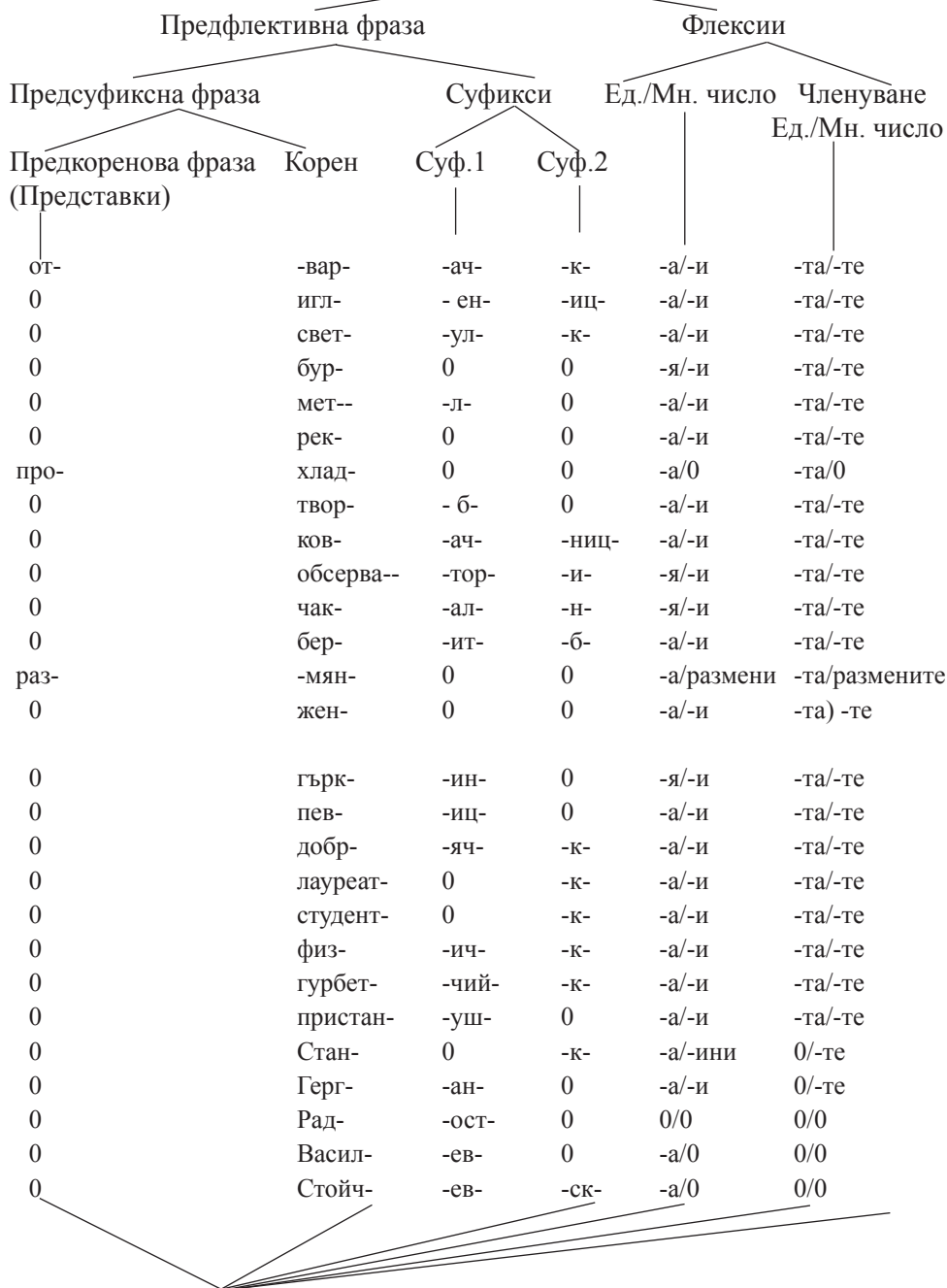
за-	мест-	-ник-	0/(к→ц) -и	-ът (а)/-те	
раз-	-по-	ред-	-и- - тел-	0/-и	-ят(-я)/-те
0	Злат-	-ан	0	0/-овци	0 /-те
0	Драг-	-ой	0	0/-евци	0/-те
0	Стоян-	-ч-	0	-о-/вци	0/-те
0	Стан-	-ев	0	0/0	0/0
0	Стан-	-ев	0	0/-и (семејство)	0/-те
0	Байл-	-ов-	-ск-	-и/0 (и семејство)	0/-те
0	Цон-	-ин-		0/-и-	0/-те

мъж, мъже, мъжът, мъжа, мъжете; човек, човеци, човекът, човека, човеците; баща, бащата, бащи, бащите; съдия, съдии, съдията, съдиите; дядо, дядовци и деди, дядото, дядовците и дедите; трудовак, трудоваци, трудовакът, трудовациците; кореняк, кореняци, коренякът, кореняка, кореняците; забраван, забравановци, забраванът, забравана, забравановци, забравановците; зидар, зидари, зидарят, зидаря, зидарите; водач, водачът, водача, водачът, водачите; търгаш, търгашът, търгаша, търгаша, търгашите; индустриалец, индустриалецът, индустриалеца, индустриалци, индустриалците; председател, председателят, председателя, председатели, председателите; заместник, заместникът, заместници, заместниците; разпоредител, разпоредителят, разпоредители, разпоредителите; Златан, Златановци, Златановците; Драгой, Драгоевци, Драгоевците; Стоянчо (умалително), Стоянчовци, Стоянчовците; Станев, Станеви, Станевите; Байловски; Байловските; Цонин, Цонините

В схемата са посочени и морфонологичните промени: промяна на *-к* в *-ц* при формите за множествено число (*човек à човеци*), както и изпадането на *-е-* от наставката *-ец* – при формите за множествено число (*индустриалец à индустриалци*). Посочено е, че в българския език някои съществителни имат повече от една представка (*раз-по-редител*). При собствените имена е посочено, че в книжовния език няма членни форми за единствено число, но в множествено число формите могат да се членуват.

Нека сега представим съществителните нарицателни за предмети и за лица от женски род, включително и фамилни имена. Схемата има следния вид:

Съществителни от женски род и словоформите им

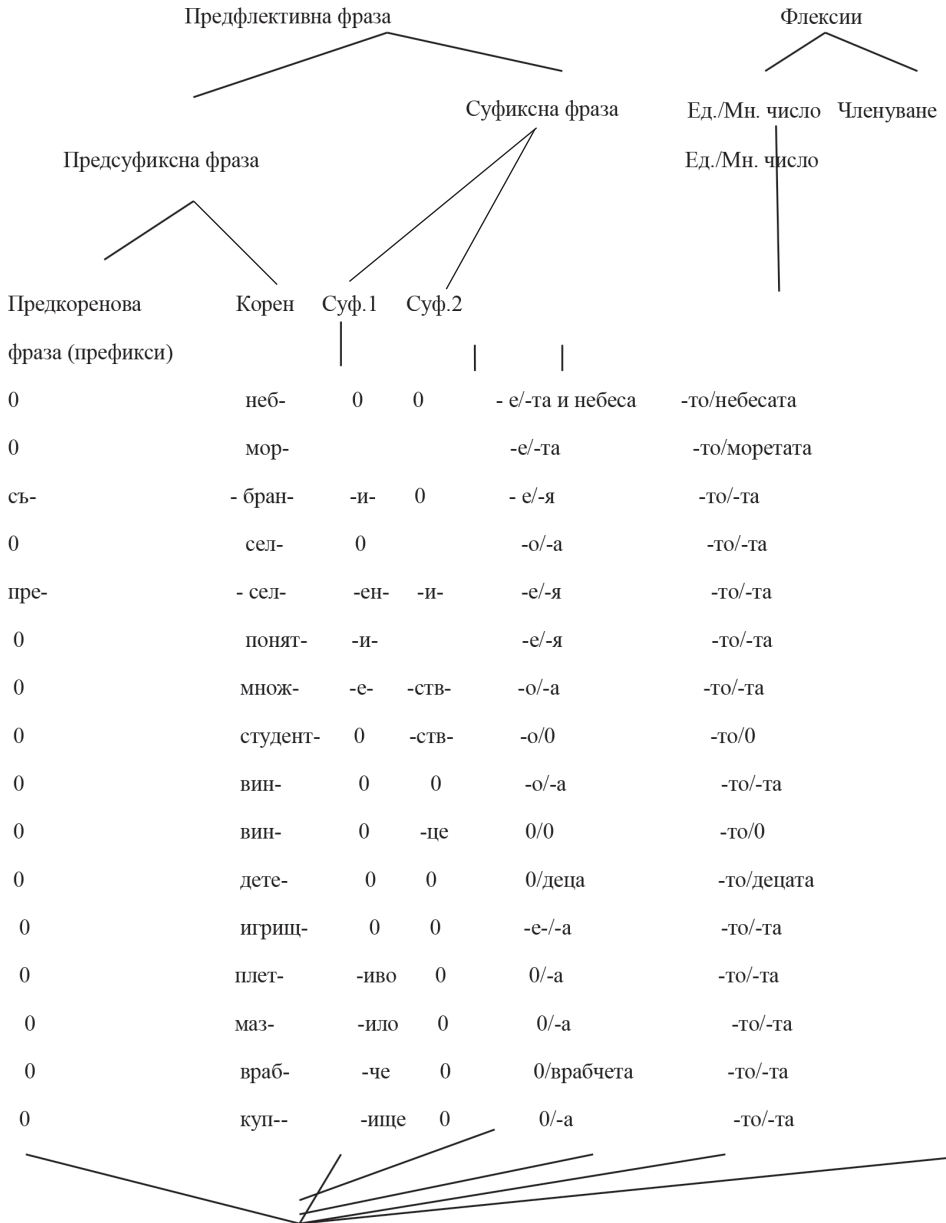

река, реката, реки, реките;
отварачка, отварачката, отварачки, отварачките;
игленица, игленици, игленицата, иглениците;
светулка, светулката, светулки, светулките;
буря, бурята, бури, бурите;
метла, метлата, метли, метлите;
прохлада, прохладата;
творба, творбата, творби, творбите;
ковачница, ковачницата, ковачници, ковачниците,
обсерватория, обсерватории, обсерваторията, обсерваториите;
чакалня, чакални, чакалнята, чакалните;
беритба, беритбата, беритби, беритбите;
размяна, размени, размяната, размените;
жена, жената, жени, жените;
гъркиня, гъркинята, гъркини, гъркините;
певица, певицата, певици, певиците;
добрячка, добрячката, добрячки, добрячките;
лауреатка, лауреатката, лауреатки, лауреатките;
студентка, студентката, студентки, студентките;
физичка, физичката, физички, физичките;
гурбетчийка, гурбетчийката, гурбетчийки, гурбетчийките;
пристануша, пристанушата, пристануши, пристанушите;
Станка, Станки, Станките и Станкините;
Гергана, Гергани, Герганите;
Радост; Василева, Стойчевска.

В схемата е посочено, че личните собствени имена на жени, завършващи на съгласна, не се членуват. В тази схема са представени съществителни за конкретни и абстрактни предмети, за природни състояния и за лица жени.

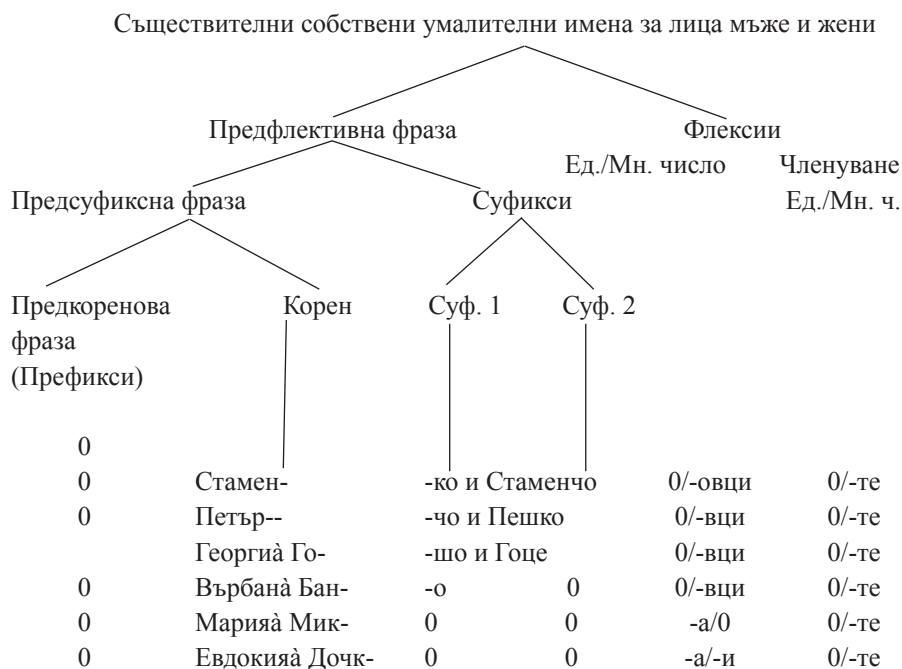
Следващата задача е да се построи графът на съществителните имена за среден род за предмети и лица. Схемата има следния вид:

Съществителни имена от среден род за предмети и лица

небе, небето, небеса, небесата; море, морето, морета и моря, моретата; събрание, събрания, събранието, събранията; село, села, селото, селата; преселение, преселението, преселения, преселенията; понятие, понятия, понятието, понятията; множество, множества, множеството, множествата; студентство, студентството; вино, вина, виното, вината; винце, винцето; дете, детето, деца, децата; игрище, игрището, игрища, игрищата; плетиво, плетивото, плетива, плетивата; мазило, мазилото, мазила, мазилата, врабче, врабчето, врабчета, врабчетата; купище, купището, купища, купищата

Да построим и схемата за умалително-гальовните съществителни собствени имена за лица мъже и жени. Схемата има следния вид:

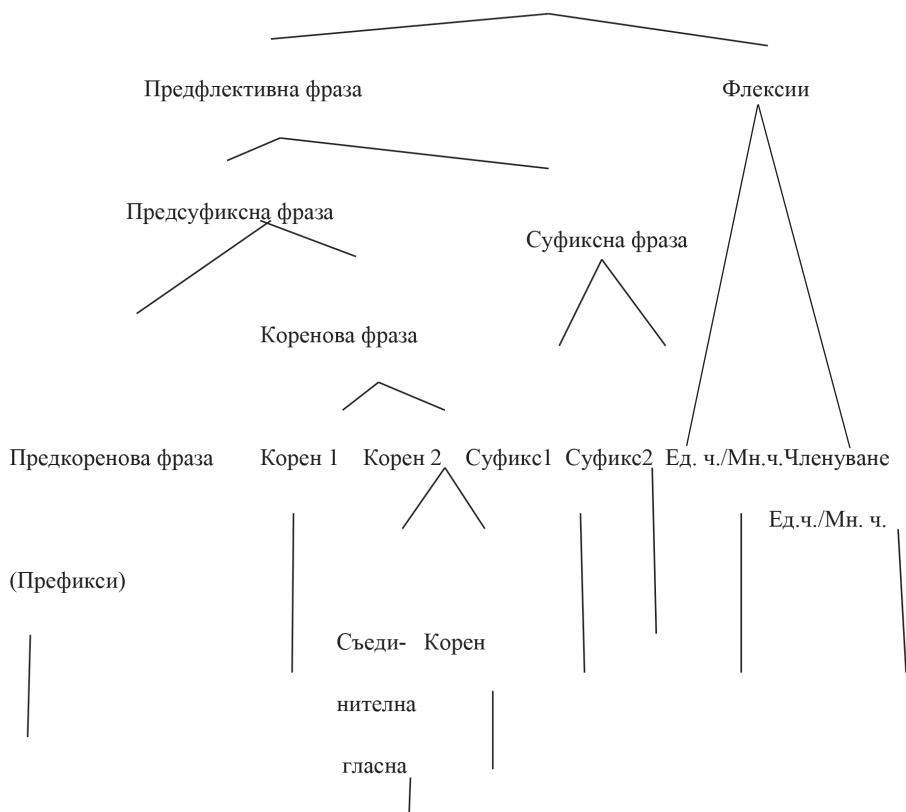
Стаменко, Стаменчо, Стаменковци, Стаменчовци, Стаменковците, Стаменчовците; Петърчо и Пешко, Петърчовци и Пешковци, Пешковците; Гошо и Гоце, Гошовци, Гошовците; Върбан à Бано; Бановци, Бановците; Мария à Мика; Миките (разг.); Евдокия à Дочка

В схемата са посочени и основните имена, от които се произвеждат умалително-гальовните варианти. За повече информация относно умалително-гальовните имена за лица вж. ГСБКЕ.Т.П. Морфология (1983, с.7173).

Следваща задача е да се построи схемата на сложните съществителни имена. Сложните съществителни имена съдържат два, рядко повече от два корена, със съединителна гласна *-o-* или *-e-* между съставките или чрез прилагане без съединителна гласна. В последния случай между двете (или повече) съставки на думата се поставя съединителна чертица (дефис). Например съществителното *мореплаване* съдържа съставките *море-*, където финалното *-e-* функционира и като свързваща гласна, и *плаване*. Съществителното *хоро-водец* съдържа съставката *хор-* от *хоро*, съединителната гласна *-o-*, съставката *-вод-* от *вода* и наставката *-ец*. Значението на думата е 'лице, което води хорото'. Сложното съществително *гроздоберачка* се състои от съществителното *берачка* и препозитивно намиращ се корен *грозд-* от съществителното *грозде*. Сложното съществително *петдесетгодишнина* е образувано от числителното бройно *петдесет* и съществителното *годишнина*, без съединителна гласна. *Кърпи-кожух* е образувано от повелителната форма *кърпи* на глагола *кърпя* и съществителното *кожух*. Цялото название е фразеологично и означава 'есенно мораво цвете, подобно на минзухар, *Colchicum autumnale*, есенен минзухар' (Български тълковен речник, III изд., С., 1973). *Кандидат-студент* е образувано от съществителните *кандидат* и *студент* без съединителна гласна, като първата съставка е подчинена на втората; свързването е без съединителна гласна, с дефис. С три корена и две съединителни гласни *-o-* и чертици е образувано съществителното *серо-варо-бетон*. Флексиите навсякъде се поставят след последната съставка от сложната дума.

Нека представим схемата на сложните съществителни, съдържащи по две съставки, със или без съединителна гласна:

Сложни съществителни, съдържащи две съставки със съединителна гласна или без съединителна гласна

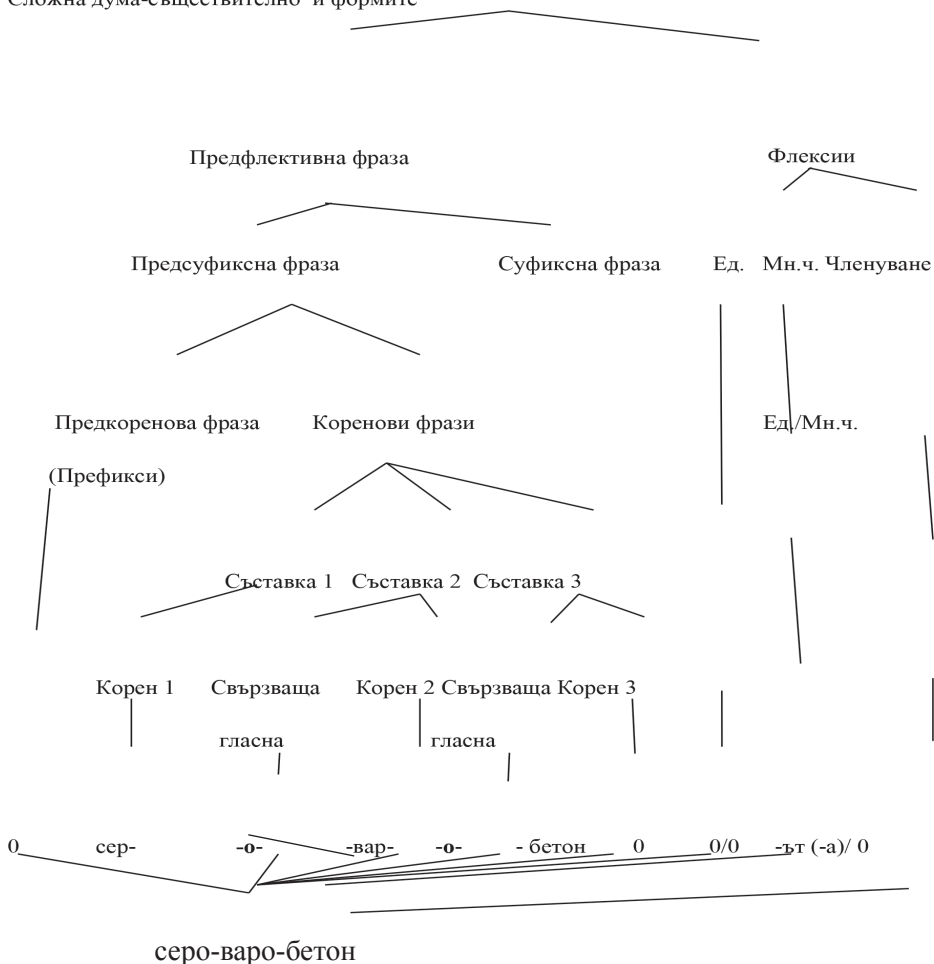
0	зем-	-е-	-дел-	-и-	0	-е/-я	-то/-та
	хор-	-о-	-вод-	-ец	0	0/(ец→ц)-и	-ът(-а)-те
0	петдесет-		годишнин-	0	0	-а/-и	-та/-те
0	кандидат-	0	студент-	0	0	0/-и	-ът (-а)/-те
0	грозд-	-о-	бер-	-ач-	-к-	-а/-и	-та/-те
0	груп-	-о-	вод-	0	0	0 /-и	-ът (-а)/-те
0	кърп-и-	0	кож-	-ух	0	0/(х→с)-и	-ът (-а)/-те

земеделие, земеделия (рядко), земеделието, земеделията; мореплаване, мореплавания, мореплаването, мореплаванията; хороводец, хороводци, хороводецът, хороводеца, хороводците; петдесетгодишнина, петдесетгодишнини, петдесетгодишнината, петдесетгодишнините; кандидат-студент, кандидат-студенти, кандидат-студентът, кандидат-студента, кандидат-студентите; гроздоберачка, гроздоберачки, гроздоберачката, гроздоберачките; груповод, груповоди, груповодът, груповода, груповодите; кърпи-кожух, кърпи-кожуси, кърпи-кожухът, кърпи-кожуха, кърпи-кожусите

В схемата са посочени морфонологичните изменения при образуване на форма за множествено число (*кожух* -- > *кожуси*). Със знака нула (0) са отбелязани липсите на съответна морфема.

Нека представим и генеративната схема при съществителни, съдържащи три съставки:

Сложна дума-съществително и формите

От приведените примери се вижда, че представянето на строежа на думите – съществителни имена във вид на генеративен граф, е напълно възможно. По подобен начин е възможно да се представят структурите и на други части на речта в българския език. Генеративен модел на строежа на думата може да се построи и за думи от други езици.

Библиография

- Български тълковен речник, София, 1973.
- Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдив, 1997.
- Бъркалова, П. и Св. Коева *12 x 8 практически задачи по синтаксис*. Пловдив, 1999.
- ГСБКЕ. Т. II. Морфология (1983). Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология, София, 1983.
- Лакова, М. *Принципът на конструктивизма в граматичната семантика на българското просто изречение*, София, 2002.
- Лакова, М. *Структури в българското изречение*. Велико Търново, 2012.
- Лакова, М. *Генеративно представяне на словоизменението в съвременния български книжовен език*. Велико Търново, 2016.
- Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София, 1984.
- Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване*. Пловдив, 1993.
- Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив, 1998.
- Chomsky, N. *Syntactic Structures*. The Hague, Mouton, 1957.
- Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*, MIT, 1965.
- Chomsky, N. *Lectures on Government and Binding*. FORIS Publications, Dordrecht, 1984.

Мери Лакова

Институт за български език – БАН
Адрес: София, бул. Шипченски проход 52, бл. 17
✉ Meri_Lakova@abv.bg

Meri Lakova

Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
Address: Shipchenski prohod Blvd 52, bl. 17, Sofia
✉ Meri_Lakova@abv.bg